

پیشینه علوم اجتماعی در جهان اسلام

درس نهم

نقل شده است که روزی پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وارد مسجد مدینه شد و دید که دو حلقه در مسجد تشکیل شده است؛ در یکی از آنها افراد به ذکر و عبادت مشغول اند و در یکی دیگر به تعلیم و تعلم. پس فرمود: «هر دو گروه کار نیک می‌کنند اما من برای تعلیم فرستاده شده‌ام». سپس در حلقه تعلیم و تعلم نشست.

نشان دهنده ارزش فراگیری علم و دانش در نزد پیامبر است (شهید ثانی، منیه المرید)

روزی رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به مسجد آمد. گروهی را دید که دور مردی جمع شده‌اند و او را علامه می‌خوانند. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پرسید: «در چه چیزی علامه است؟» گفتند: «او داناترین مردم به نسب‌های اعراب و به روزهای مهم جاهلیت آنان است». پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «این علمی است که اگر کسی آن را نداند، ضرر نمی‌کند و برای کسی که آن را می‌داند هم نافع نیست».

این سخن به فراگیری علوم نافع اشاره دارد. (امالی شیخ صدوق)

به نظر شما در جهان اسلام، علم چه جایگاهی دارد؟ علم نافع چه ویژگی‌هایی دارد؟ درباره پیشینه علوم اجتماعی در جهان اسلام چه می‌دانید؟

سوالات نهایی مربوط به بخش علوم نافع

۱. قران کریم مسلمانان را به آموختن آن تشویق کرد؟ (دی ۹۸، خرداد ۱۴۰۱) پاسخ: علوم نافع
۲. علمی که به کار کشور بیاید و برای حل مشکلات کشور مفید باشد. (خرداد ۹۸) پاسخ: علم نافع
۳. علمی که مارا شکوفا کند و ظرفیت‌های مارا به فعالیت برساند. (دی ۹۷) علم نافع

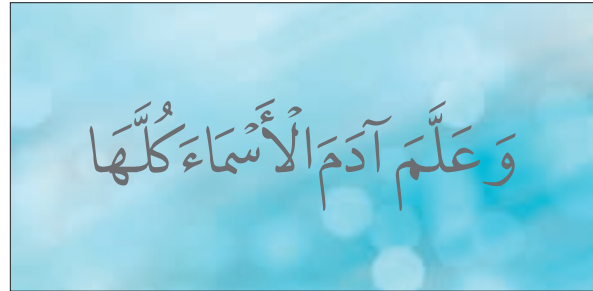
در فرهنگ اسلام مسلمانان به آموختن تشویق شده ادمو از یادگیری علمی که فایده ای نداشته باشد منع شده اند. (شهریور ۱۴۰۱) (دی ۹۹). پاسخ : علوم نافع

۱. به چه دلیل انسان بر فرشتگان برتری یافته و به عنوان خلیفه خداوند بر روی زمین معرفی شده است؟

منزلت علم

در اسلام، علم از مهم ترین ارزش هاست. در قرآن کریم از علم به عنوان هدف آفرینش یاد شده است؛ (علم، علت برتری انسان بر فرشتگان معرفی گردیده و انسان به سبب علم، خلیفه خداوند

در زمین شده است) → پاسخ سوال ۱

قرآن کریم کتاب علم است. پیامبران نیز برای تعلیم و تربیت آدمیان مبعوث شده اند. علم مراتب و انواعی دارد و یادگیری همه علوم، ارزش یکسانی ندارد. آموختن برخی علوم مانند سحر، در اسلام منع شده و در مقابل، یادگیری برخی علوم، لازم و ضروری دانسته شده است. در واقع، مسلمانان به آموختن علم نافع تشویق شده اند و از یادگیری علمی که فایده ای نداشته باشد، منع گردیده اند. آیا می دانید علم نافع چه نوع علمی است؟

۲. با توجه به بیانیه گام دوم انقلاب دنیای غرب ثروت و قدرت خود را به برکت چه عاملی به دست آورد؟

دانش آشکارترین وسیله عزت و قدرت یک کشور است. روی دیگر دانی، توانایی است. دنیای غرب به برکت دانش خود بود که توانست برای خود ثروت و نفوذ و قدرت دو بیست ساله فراهم کند و با وجود تهیدستی در بنیان های اخلاقی و اعتقادی، با تحمیل سبک زندگی غربی به جوامع عقب مانده از کاروان علم، اختیار سیاست و اقتصاد آنها را به دست گیرد. ما به سوء استفاده از دانش مانند آنچه غرب کرد، توصیه نمی کنیم. اما

بیانیه گام دوم انقلاب

از سوی حضرت آیت الله خامنه ای رهبر انقلاب اسلامی
به مناسبت چهلمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی

مؤکداً به نیاز کشور به جوشاندن چشمه دانش در میان خود اصرار می ورزیم. اکنون نزدیک به دو دهه است که رستاخیز علمی در کشور آغاز شده است. دستاوردهای دانش و فناوری ما در این مدت ما را به رتبه شانزدهم در میان بیش از دو بیست کشور جهان رسانید و مایه شگفتی ناظران جهانی شد. اما آنچه می خواهیم بگویم این است که این راه طی شده، با همه اهمیتش فقط یک آغاز بوده است و نه بیشتر. ما هنوز از قله های دانش جهان بسیار عقبیم؛ باید به قله ها دست یابیم. باید از مرزهای کنونی دانش در مهم ترین رشته ها عبور کنیم. اینجانب همواره به دانشگاه ها و دانشگاهیان و مراکز پژوهشی و پژوهندگان، گرم و قاطع و جدی در این باره تذکر و هشدار و فراخوان داده ام، ولی اینک مطالبه عمومی من از شما جوانان آن است که این راه را با احساس مسئولیت بیشتر و همچون یک جهاد در پیش گیرید.

علوم نافع: تشویق به آموختن این علم در اسلام

انواع علوم به لحاظ ارزشمندی

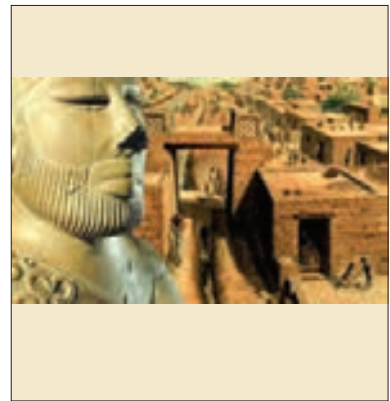
علوم غیر نافع: در اسلام یادگیری آن منع شده است

۳. علوم نافع به چند دسته تقسیم می‌شوند؟

۴. کدام علوم از نافع ترین علوم ها محسوب می‌شوند؟ (خرداد ۱۴۰۰ ، شهریور ۹۸ ، دی ۱۴۰۱ ، خرداد ۱۴۰۳)

۳ ✓ علوم ابزاری که نیازهای روزمره جامعه اسلامی را برطرف می‌کنند، مانند علم پزشکی، علوم فنی و مهندسی و علوم پایه که به نوعی مادر این علوم به‌شمار می‌آیند، از جمله علوم نافع‌اند. اما علوم نافع در جهان اسلام به این علوم محدود نمی‌شود. ✓ علومی که درباره چگونگی استفاده از علوم ابزاری و اهداف، ارزش‌ها و آرمان‌های انسان صحبت می‌کنند نیز علم نافع هستند. ✓ علاوه بر این، علومی که درباره حقیقت انسان و آغاز و انجام او سخن می‌گویند نیز علم نافع محسوب می‌شوند. این دسته از علوم یعنی علم به نفس، علم توحید و علم به مبدأ و معاد، از نافع ترین علوم شمرده شده‌اند. → پاسخ سوال ۴

۵ ✓ علم به جامعه و تاریخ (علوم اجتماعی) نیز از دیگر علوم هستند که اگر به قصد درس آموختن از رفتار گذشتگان و شناخت قوانین اجتماعی برای استفاده از آن قوانین در حال و آینده آموخته شوند، علم نافع هستند. ۵. درچه صورتی علم به جامعه و تاریخ (علوم اجتماعی) علم نافع محسوب می‌شوند؟ (خرداد ۱۴۰۲ ، شهریور ۹۹ ، خرداد ۱۴۰۳)

■ معرفة الله سبحانه اعلى المعارف: شناخت خداوند، عالی ترین شناخت‌هاست. معرفة النفس انفع المعارف: خویشتن‌شناسی، مفیدترین دانش‌هاست. (حضرت علی ع)

■ با تفکر جزئی‌نگر نمی‌توان درباره جهان، انسان و معناداری جهان اندیشید. فلسفه تلاشی است برای بسط دیدگاهی جامع نسبت به این مسائل.

■ تاریخ معلم انسان‌هاست. (امام خمینی ق)

۶. موضوع (علم به نفس ، علم توحید ، علم به مبدا و نهاد) چیست؟ درباره حقیقت انسان و آغاز و انجام او سخن می‌گویند

بخوانیم و بدانیم

علوم ابزاری از روش حسی و تجربی استفاده می‌کنند اما علومی که درباره آغاز و انجام زندگی انسان یا ارزش‌ها و آرمان‌های او مانند عدالت، مسئولیت و آزادگی سخن می‌گویند، از روش‌های عقلانی و وحیانی بهره می‌برند.

در جهان اسلام، به سبب اینکه روش علمی به روش حسی و تجربی محدود نمی‌گردد و عقل و وحی نیز به عنوان دو ابزار شناخت علمی به رسمیت شناخته می‌شوند، علوم نافع به علوم ابزاری محدود نمی‌گردند و علوم دیگر را نیز دربر می‌گیرند.

به یکی از دو روش زیر با سهم دانشمندان مسلمان در پایه‌گذاری علوم طبیعی جدید آشنا شوید؛
 - دعوت از یک کارشناس تاریخ علم به کلاس
 - مراجعه به یکی از کتابخانه‌های معتبر با نظارت و هدایت دبیر کلاس برای انجام یک تحقیق کتابخانه‌ای

۷. ویژگی‌های علوم اجتماعی در قرآن را بنویسید. (خرداد ۱۴۰۱)

علوم اجتماعی در قرآن

قرآن کریم کتاب هدایت بشری است و در مسیر هدایت، به زندگی اجتماعی انسان توجه ویژه‌ای دارد. (قرآن در موارد متعددی هم به توصیف و تبیین زندگی اجتماعی انسان‌ها می‌پردازد؛ یعنی به این اشاره می‌کند که در جوامع چه می‌گذرد و چرا؟ هم به نقد و ارزیابی جوامع و فرهنگ‌های بشری می‌پردازد و هم جامعه آرمانی مورد نظر خود را ترسیم می‌کند.)

پاسخ سوال ۷

قرآن کریم، قوانین حاکم بر تداوم و تغییر جوامع و امت‌های مختلف را «سنت‌های الهی» می‌نامد و آدمیان را برای شناخت این سنت‌ها تشویق می‌کند. ← دی ۹۷، خرداد ۱۴۰۰، شهریور ۱۴۰۴

برخی از متفکران مسلمان درباره سنت‌های اجتماعی در قرآن کتاب‌هایی نوشته‌اند. کتاب‌های «سنت‌های تاریخی قرآن» اثر محمد باقر صدر و «سنت‌های اجتماعی در قرآن کریم» از احمد حامد مقدم برای مطالعه در دسترس‌اند.

علاوه بر این، به فرهنگ‌های مختلف و امت‌های گذشته نیز اشاره می‌کند و رفتار و فرهنگ گذشتگان را مورد ارزیابی انتقادی قرار می‌دهد؛ رفتار عاقلانه آنها را تأیید می‌کند و از رفتار جاهلانه و سفیهانه آنها انتقاد می‌کند. → پاسخ سوال ۸

۸. قرآن کریم درباره فرهنگ و رفتار گذشتگان چه دیدگاهی دارد؟ توضیح دهید.

همچنین قرآن بارها درباره جامعه آرمانی سخن می گوید و آن را جامعه ای معرفی می کند که در آن به عدالت و قسط رفتار می شود. جامعه آرمانی قرآن، فرهنگ حق دارد و در آن به کسی ^۳ ظلم نمی شود ^۴ و در برابر ظلم دیگران مقاومت می شود. این ^۵ جامعه، قصد ظلم به دیگر جوامع را ندارد اما ظلم دیگران را هم نمی پذیرد، به علاوه، تا آنجا که بتواند ^۷ به ستم دیدگان و مستضعفان جهان یاری می دهد.)

(قرآن کریم یادآوری می کند که پیامبران خدا برای تعلیم این گونه معارف و ساختن جامعه و فرهنگ، بر اساس عدالت و قسط مبعوث شده اند.) ^{۱۰} پاسخ سوال

۱۰. طبق گفته قرآن کریم علت بعثت پیامبران چیست؟

بخوانیم و بدانیم

قرآن کریم انسان ها را به مشاهده آثار و رفتار جوامع مختلف و تعقل درباره آنها تشویق کرده است. بنابراین، قرآن هم حس و تجربه را از ابزارهای علم اجتماعی می داند و هم از عقل و وحی به عنوان دو ابزار علمی دیگر یاد می کند و از همگان می خواهد که از این ابزارها برای علم آموزی و شناخت حقایق و وقایع اجتماعی و تاریخی استفاده کنند. در عین حال، کسانی را که شناخت علمی را به شناخت حسی و تجربی محدود می کنند، مورد نکوهش قرار می دهد.

دلیل بیاورید

قرآن کریم سنت های اجتماعی متعددی را به ما معرفی می کند و آنها را سنت های الهی می نامد. همچنین، ما را به شناخت سایر سنت های الهی که در قرآن معرفی نشده اند دعوت می کند. آیا آن دسته از سنت های اجتماعی که ما آنها را از طریق تجربه و عقل می شناسیم نیز سنت های الهی اند؟

۱۱. سه اندیشمند مسلمان در حوزه علوم اجتماعی را نام ببرید.

علم مدنی و علم عمران

متفکران مسلمان در جهان اسلام با توجه به آموزه های قرآنی، علم اجتماعی نافع و متناسب با جهان اجتماعی خود را پدید آورده اند. آنها جوامع مختلف را مطالعه کرده و آثار و کتاب های فراوانی نوشته اند. فارابی، ابوریحان بیرونی و ابن خلدون از جمله اندیشمندانی هستند که در حوزه علوم اجتماعی، آثار مهمی از خود به جا گذاشته اند. ^{۱۱} پاسخ سوال

فارابی علم اجتماعی را زیرمجموعه علوم انسانی می دانسته و آن را «علم مدنی» نامیده است. او با توجه به جوامع زمان خود و جوامع گذشته و همچنین با استدلال عقلی، جوامع مختلف ^{۱۲}

۱۲. تقسیم بندی جوامع مختلف در دیدگاه فارابی با توجه به چه شناختی و بر چه اساسی صورت گرفته است؟

دی ۹۷
دی ۹۸
دی ۹۹
خرداد ۹۸

را بر اساس نوع علم، اندیشه، فرهنگ و رفتاری که دارند، به انواعی تقسیم کرده است)

۹۷ دی
شهریور ۹۸
شهریور ۴۰۳
فارابی جوامعی را که از علوم عقلی بی بهره‌اند، «مدینه جاهله» نامیده است. در جوامع جاهله علم ابزاری می‌تواند وجود داشته باشد اما علمی که از ارزش‌ها، آرمان‌ها و حقیقت زندگی سخن بگوید، وجود ندارد. ۱۳. از دیدگاه فارابی مدینه جاهله چه ویژگی‌هایی دارد؟

■ تابوت‌های رنگارنگ مومیایی تمدن مصر

■ اهرام جیزه نقطه اوجی در تکامل شیوه معماری مقابر مصر در دوره پادشاهی کهن است.

۹۷ دی
۹۸ خرداد
شهریور ۱۴۰۰
دی ۱۴۰۳
فارابی جامعه‌ای را که بر محور علم سازمان یافته باشد، مدینه فاضله می‌نامد. مدینه فاضله،

جامعه آرمانی مورد نظر اوست. علم در مدینه فاضله، به علم تجربی محدود نمی‌شود و علوم

عقلی و وحیانی را نیز دربرمی‌گیرد. ۱۴. در مدینه فاضله استفاده از چه علمی رواج دارد؟

«مدینه فاسقه» و «مدینه ضاله» در نظریه فارابی، جوامعی هستند که در نتیجه انحراف از مدینه

فاضله، شکل گرفته‌اند. ۱۵. طبق نظریه فارابی کدام جوامع بر اثر انحراف از مدینه فاضله شکل گرفته‌اند.

مدینه فاسقه جامعه‌ای است که در اثر انحراف عملی از مدینه فاضله به وجود می‌آید. در مدینه

فاسقه، با آنکه مردم علوم وحیانی و عقلانی را می‌شناسند، اما از آنها بهره نمی‌گیرند، یعنی

با آنکه مردم حقیقت و عدالت را می‌شناسند یا امکان شناخت آن را دارند، بر اساس آن عمل

نمی‌کنند. ۱۶. ویژگی‌های مدینه ضاله در دیدگاه فارابی را بنویسید. (دی ۹۸)

مدینه ضاله جامعه‌ای است که در اثر انحراف نظری از مدینه فاضله شکل می‌گیرد. در مدینه

ضاله، نظرات علمی پذیرفته شده در مدینه فاضله هم تحریف می‌گردند و آرمان‌ها، ارزش‌ها و

امور غیرعقلانی، آرمان‌ها و ارزش‌های عقلانی معرفی می‌شوند.

پس از ارائه این تقسیم‌بندی، فارابی با نگاه انتقادی به جوامع زمان خود می‌نگرد و آن جوامع

را مدینه‌های فاسقه یا ضاله می‌داند. ۱۷. فارابی، جوامع زمان خود را جز کدام یک از مدینه‌ها می‌داند؟

بنابراین علم مدنی فارابی از همه ظرفیت‌های علوم اجتماعی برخوردار است:

● به توصیف و فهم کنش‌ها و ساختارهای جوامع مختلف می‌پردازد. فارابی را بنویسید. (خرداد و شهریور ۹۹،

● به تبیین یعنی علت‌یابی واقعیت‌های اجتماعی و بررسی تغییرات و تحولات آنها می‌پردازد. خرداد ۱۴۰۲

● دربارهٔ هنجارها، ارزش‌ها و آرمان‌های جوامع مختلف، داوری علمی می‌کند و رویکرد انتقادی

۱۹. علم مدنی فارابی از همه ظرفیت‌های علوم اجتماعی برخوردار به جامعه خود و دیگر جوامع دارد. است، دو مورد از آنها را بنویسید. (خرداد ۱۴۰۰)

علی‌رغم شناخت علوم وحیانی و عقلانی و حقیقت و عدالت بر اساس آن عمل نمی‌کنند.

۱. تحریف نظریات علمی مقبول در مدینه فاضله ۲. آرمان‌ها، ارزش‌ها و امور غیر عقلانی جایگزین آرمان‌ها و ارزش‌های عقلانی می‌شود.

انحراف عملی

انحراف نظری

مدینه فاسقه

مدینه ضاله

۹۸

• دربارهٔ هنجارها، نحوهٔ رفتار و سبک زندگی کنشگران سخن می‌گوید و باید‌ها و نباید‌هایی برای زندگی اجتماعی تجویز می‌کند.

ابوعلی مسکویه و ابوریحان بیرونی از دیگر متفکران اجتماعی هستند که آثار ارزشمندی پدید آورده‌اند. (بوعلی مسکویه با نگاهی تبیینی کتاب «تَجَارِبُ الْأُمَمِّ» را در هشت جلد تألیف کرد و ابوریحان بیرونی در کتاب «تحقیق مال‌الهند» با روش تجربی و تفهیمی، فرهنگ جامعهٔ هند را توصیف کرد و با استفاده از روش عقلی، به ارزیابی انتقادی این فرهنگ نیز پرداخت.

دی ۹۷
خرداد ۹۸

■ نویسندهٔ «تحقیق مال‌الهند»، علت وجود کاست‌ها در جامعهٔ هند را باورهای دینی هندوها می‌داند که معتقدند خداوند جهان را این‌گونه طبقه‌بندی شده آفریده است.

■ ابوریحان، پیچیدگی زبان و خط هندی و به‌نظم درآوردن متون علمی به قصد مصون ماندن از تحریف را عامل دشواری فهم معارف هندیان دانسته است.

پاسخ سوال ۲۱

۲۱. ابوریحان علت وجود کاست‌ها در جامعه هند را چه می‌داند؟

بخوانیم و بدانیم

ابوعلی مسکویه رازی در مقدمه کتاب تجارب‌الامم چنین می‌نویسد: «من چون سرگذشت مردمان و کارنامهٔ شاهان را ورق زدم و سرگذشت کشورها و نامه‌های تاریخ را خواندم در آن چیزها یافتم که می‌توان از آنها پند گرفت. حوادثی مانند گزارش آغاز دولت‌ها و پیدایش پادشاهی‌ها،... تلاش در آباد کردن کشور و یک سخن کردن مردم و... نیز دیدم اگر از این‌گونه رویدادها در گذشته نمونه‌ای بیابم که گذشتگان آن را آزموده باشند و آزمونشان راهنمای آیندگان شده باشد، از آنچه مایه گرفتاری کسانی می‌بود دوری جسته، بدان چه مایهٔ نیکبختی کسانی دیگر، چنگ زده‌اند، چون کارهای جهان همانند و در خور یکدیگرند. رویدادهایی از این دست که آدمی به یاد می‌سپرد گویی همگی آزموده خود اوست، خود بدان‌ها دچار آمده و در برخورد با آنها فرزانه و استوار شده است. لیک این‌گونه گزارش‌ها را آمیخته با گزارش‌هایی دیدم افسانه مانند یا چون مثل‌ها که در آنها سودی جز خواب آوردن یا سرگرم شدن به تازگی پاره‌ای از آنها نباشد؛ آمیخته بدان‌سان که گزارش‌های درست در میان افسانه‌ها تباه شدند یا پراکنده گشتند به‌طوری که دیگر سودی نبخشند و شنونده یا خواننده، پیوندی در میانشان نبیند یا ذهن تنها به شیوهٔ گزارش آنها سرگرم بی‌آنکه از آنها سودی برد. از این‌روی، این کتاب را گرد آورده‌ام و آن را تجارب‌الامم (آزمون‌های مردمان) نامیده‌ام که همه را به فراخور، سود خواهد بخشید.»

۲۲. چرا ابن خلدون از جامعه آرمانی سخنی نگفت؟ (خرداد ۹۹، دی ۹۹، دی ۱۴۰۳، خرداد ۱۴۰۴)

۲۳. روش مطالعه پدیده های اجتماعی از دیدگاه ابن خلدون چگونه بود؟ (شهریور ۱۴۰۰، خرداد ۱۴۰۱)

ابن خلدون یکی دیگر از اندیشمندان مسلمان است که با تأثیرپذیری از قرآن، به دنبال شناخت سنت های الهی در جامعه بود. (او در مطالعات خود به روش عقلی توجه چندانی نداشت و بیشتر

خرداد ۹۸

از روش حسی و تجربی استفاده می کرد و بنابراین از

جامعه آرمانی سخنی نگفت. (پاسخ سوال ۲۲)

ابن خلدون با استفاده از تجربه تاریخی جوامع پیرامون خود از «عصبیت» به عنوان عامل شکل گیری جوامع یاد می کند و این دریافت خود را به همه جوامع تعمیم می دهد.

دی ۹۷

خرداد ۹۸

دی ۹۹

شهریور ۱۴۰۳

شهریور ۱۴۰۴

۲۴) رویکرد ابن خلدون، انتقادی نیست و جامعه شناسی

او در مقایسه با جامعه شناسی فارابی محافظه کارانه

است. (ابن خلدون علم اجتماعی خود را علم عمران

می نامد.

۲۵. ابن خلدون علم اجتماعی خود را چه می نامد؟

■ مجسمه ابن خلدون در تونس. روش ابن خلدون در علوم اجتماعی مشابه روشی است که چهارصد سال بعد، کنت در جامعه شناسی تبیینی به کار گرفت. شاید به همین دلیل غربیان وی را بیش از سایر متفکران اجتماعی مسلمان می شناسند.

۲۴. رویکرد ابن خلدون در مقایسه با فارابی چگونه است؟ (شهریور ۱۴۰۱، دی ۹۸، شهریور ۹۸، شهریور ۱۴۰۳)

بخوانیم و بدانیم

● همه فضایی قرن سوم هجری که قرن ترجمه نامیده شده و قرن چهارم که قرن تحقیق خوانده شده طرف داران دانش یونانی بودند. ابوریحان بیرونی نیز در آغاز جوانی به تحصیل دانش یونانی پرداخت ولی دانش یونانی که دیگران را سیراب می کرد تشنگی او را فرو نماند و در جست و جوی سرچشمه دیگری گام نهاد. تمامی بزرگی بیرونی و امتیاز جاویدان او از هم عصرانش در این است که توانست تصور کند جز یونانیان ملتی دیگر هم در جهان وجود داشته که دارای فرهنگ اصیل باشد و آن کشور هندوستان است و پس از فارغ التحصیلی در دانش یونانی از نو با کبرسن مانند طفلی نوآموز به دبستان هند پا گذاشت؛ و به یاد گرفتن زبان علمی هند پرداخت و در این راستا زحمات و مشقاتی بسیار متحمل شد. بیرونی در شناسایی هند بی نظیر بود. تلاش های بیرونی در نشر فرهنگ هند، نزد هندیان مورد تقدیر قرار گرفت و ملت قدرشناس هندوستان پس از آنکه بیرونی به ایران آمد او را فراموش نکردند و با او مکاتباتی داشتند. ملتی که در زندگی او را فراموش نکرد؛ پس از مرگ هم او را فراموش نکرده؛ و با گذشت هزار سال که نسل هایی از بشر آمدند و رفتند، جشن هزاره او را برپا ساختند.

● بیرونی در مقدمه کتاب ماللهند سبب اینکه عقاید و آرای هندیان بر ما تاریک ماند و ما با هندیان رابطه نداشته و به کلی از آنان دور مانده‌ایم عوامل متعددی از جمله زبان، دین و... می‌داند و در ادامه می‌نویسد: «سبب دیگر این است که رسوم و عادات آنان با ما اختلاف دارد. حتی اینکه کودکان خویش را از ما می‌ترسانند و ما (ایرانیان) را شیطان معرفی می‌کنند. هرچند ما و آنان و دیگران در شیطنت با هم شریکیم. یاد دارم یکی از هندیان که قصد انتقام گرفتن از ما داشت به من گفت: یکی از پادشاهان آنان به دست دشمنی که از سرزمین ما بود کشته شد و آن پادشاه، طفلی داشت که در آن حال جنین بود. پس از مدتی که آن طفل از مادر زاده، بزرگ شد و به تخت پادشاهی نشست از مادرش پرسید پدرم که بوده؟ مادرش تاریخ پدر را بازگفت. این پادشاه به انتقام خون پدر از هند بیرون شد و کشور ما را مورد تاخت و تاز قرار داد، مردم را از دم شمشیر گذرانیده و بازماندگان را برای زبون کردن، امر کرد این لباس را که ما فعلاً می‌پوشیم آنان بپوشند. من وقتی این حکایت را شنیدم از آن پادشاه سپاسگزار شدم که لطفی فرموده و ما را این لباس پوشانیده نه آنکه ما را به دین خود دعوت کرده باشد.»

● اهمیت امروزی ابوریحان در به‌کارگیری روش انتقادی در کنار روش تجربی، در بررسی‌های مذهبی، تاریخی و جغرافیایی است. روشی که او هزار سال پیش در بررسی‌های علمی خود در پیش گرفته بود، امروزه در تحقیقات مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی متداول شده است. وی هنگامی که مذاهب هند را تشریح می‌کند، از موضع یک راوی منتقد سخن می‌گوید و تلاش می‌کند علت عقیده مردم به یک باور، رسم، سنت و... را تبیین کند. ابوریحان بیرونی در نقل روایات، محتاط بود و هر قولی را قبول و نقل نمی‌کرد. گاهی در یک موضوع تاریخی اقوال مختلفی را نقل می‌کرد و در نهایت با بیان دلیل، معتبرترین قول را برمی‌گزید؛ یعنی در پژوهش علمی، به اعتبار منابع اهمیت می‌داد. پژوهش او درباره مردم هند جز با همنشینی و مشاهده همدلانه اعمال و رفتار هندی‌ها، ممکن نمی‌شد.

مقایسه کنید

فارابی و ابن خلدون دو اندیشمند اجتماعی جهان اسلام‌اند. با مقایسه اندیشه اجتماعی آنها، دو شباهت و دو تفاوت مهم اندیشه آنها را بیان کنید و درباره دوری و نزدیکی اندیشه اجتماعی آنها با یکدیگر گفت‌وگو کنید.

بینیم و بدانیم

مستند «سرزمین ستاره‌ها» به معرفی اندیشمندان برجسته جهان اسلام اختصاص دارد. با تماشای قسمت‌هایی از این مجموعه که درباره ابوریحان بیرونی، ابن خلدون و فارابی است با زندگی و آرای این متفکران بیشتر آشنا می‌شوید.

■ برخی از معانی عقل

نمونه بیاورید

در درس‌های گذشته با انواع علوم اجتماعی تبیینی، تفسیری و انتقادی (تجویزی) آشنا شدید. برای کسب هر کدام از این علوم، نوع متفاوتی از عقل و عقلانیت به کار گرفته می‌شود. عقل معانی مختلف و کاربردهای متفاوتی دارد و برای هر کدام از این معانی و کاربردها، اصطلاحات ویژه‌ای وجود دارد. گاهی عقل را در یک معنای عام به کار می‌برند که هرگونه تلاش ذهنی و فکری را شامل می‌شود که هم عالمان در دانش علمی از آن استفاده می‌کنند و هم عموم مردم در دانش عمومی از آن بهره می‌برند. در این معنا می‌توان از انواع عقل سخن گفت از جمله موارد ذکر شده در جدول صفحه بعد:

نمونه ۲	نمونه ۱	
	در سخن گفتن با دیگری، از زبان خود برای ترغیب او به انجام کاری که ما می‌پسندیم استفاده می‌کنیم.	عقل ابزاری (تجربی): دانشمندان برای کسب دانش دربارهٔ پدیده‌های طبیعی و مادی (محسوس) از این عقل استفاده می‌کنند و همواره به آزمون‌های حسی و روش‌های تجربی پایبندند. اصل انقباض و انبساط فلزات در علوم طبیعی و عوامل مهاجرت در جمعیت‌شناسی و... به کمک این عقل درک می‌شوند. جامعه‌شناسی تبیینی از عقل ابزاری برای پیش‌بینی و کنترل پدیده‌های اجتماعی استفاده می‌کند.
	در سخن گفتن با دیگری، از زبان خود برای شناخت یکدیگر، تفاهم و تعامل استفاده می‌کنیم.	عقل تفسیری: برای فهم و تفسیر پدیده‌های معنادار مانند کنش انسان‌ها، گفتار و متن به کار می‌رود. برای مثال معنای برخاستن یک فرد در جمع با کمک این عقل فهمیده می‌شود. جامعه‌شناسی تفسیری برای فهم دیگران و ارتباط با آنان یا معنابخشی و انسجام‌بخشی به زندگی اجتماعی از این عقل مدد می‌گیرد.
	در سخن گفتن با دیگری، از زبان خود برای اصلاح یک رابطهٔ ظالمانه استفاده می‌کنیم.	عقل انتقادی: عقلی است که برای ارزیابی و داوری دربارهٔ مناسبات و ارتباطات انسانی به کار می‌رود؛ مثلاً وضعیت ارزش‌های عدالت و آزادی را در روابط انسانی ارزیابی می‌کند. جامعه‌شناسی تفسیری به توصیف ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی بسنده می‌کند ولی جامعه‌شناسی انتقادی از عقل ابزاری و عقل تفسیری عبور می‌کند و به دنبال عقلانیت دیگری می‌گردد که ظرفیت و توان داوری ارزشی و انتقادی داشته باشد و این ظرفیت و توان را در عقل انتقادی جست‌وجو می‌کند.

خلاصه کنید

– مدینه فاضله جامعه‌ای است که بر محور علم سازمان یافته باشد.

مفاهیم اساسی

– سنت‌های الهی

آنچه از این درس آموختیم